

**XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA BUXORO VA QO‘QON
XONLIKLARIDA QOZILIK TIZIMINING YORLIG‘ VA FARMONLARDA
AKS ETISHI**

<https://doi.org/10.70728/conf.susta.015>

Karimov Qahramon Sodiqovich

Qo‘qon davlat universiteti dotsenti, PhD

qahramonjob876@umail.uz

<https://orcid.org/0009-0006-2397-8572>

ANNOTATSIYA Mazkur ilmiy maqolada XIX asr boshlari va o‘rtalarida Markaziy Osiyoda mavjud bo‘lgan Buxoro amirligi hamda Qo‘qon xonligida sud-huquq va diniy-harbiy boshqaruv tizimida muhim o‘rin tutgan mansablarni tayinlash amaliyoti arxiv hujjatlari asosida tahlil qilingan. Tadqiqotning manbaviy asosini O‘zbekiston Milliy arxivi va Qo‘qon davlat muzey-qo‘riqxonasi fondlarida saqlanayotgan yorlig‘ (farmon)lar tashkil etadi. Xususan, Buxoro amiri Sayyid Amir Haydar tomonidan qozikalon lavozimiga tayinlash, Qo‘qon xoni Muhammad Mallaxon tomonidan qo‘shin muftiysi (muftii askar) mansabini joriy etish hamda Muhammad Xudoyorxon davrida qozi tayinlashga oid farmonlar mazmunan qiyosiy-tahliliy usulda o‘rganildi. Maqolada ushbu mansablarning huquqiy maqomi, vakolatlari, ijtimoiy-ma‘naviy vazifalari hamda shariat normalari bilan davlat boshqaruvi o‘rtasidagi o‘zaro uyg‘unlik ochib berilgan. Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo xonliklarida huquqiy institutlarning shakllanishi va amal qilish mexanizmlarini ilmiy jihatdan chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

KALIT SO‘ZLAR: Buxoro amirligi, Qo‘qon xonligi, qozikalon, qozi, qo‘shin muftiysi, muftii askar, yorlig‘, farmon, shariat, sud-huquq tizimi, arxiv hujjatlari, XIX asr.

KIRISH

XIX asrda Markaziy Osiyo davlatlari — Buxoro amirligi va Qo‘qon xonligida davlat boshqaruvi tizimi shariat me‘yorlari bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan bo‘lib, sud-huquq va diniy institutlar siyosiy hokimiyatning muhim tayanchi hisoblangan. Qozikalon, qozi va qo‘shin muftiysi kabi mansablar nafaqat huquqiy nizolarni hal etish, balki jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, aholining axloqiy-ma‘naviy hayotini tartibga solish vazifasini ham bajargan.

Zamonaviy tarixshunoslikda mazkur institutlar ko‘pincha umumiy tavsif darajasida yoritilgan bo‘lib, ularning huquqiy vakolatlari va amaliy faoliyatini aniq arxiv hujjatlari asosida tahlil qilishga ehtiyoj mavjud. Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolada Buxoro va Qo‘qon davlatlarida mansab tayinlash amaliyotiga oid yorlig‘lar asosiy manba sifatida

tanlanib, ular orqali davlat hokimiyati, shariat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar ochib berildi.

Tadqiqotning maqsadi — XIX asrda Buxoro amirligi va Qo'qon xonligida sud-huquq hamda diniy-harbiy institutlarning huquqiy maqomini arxiv hujjatlari asosida ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Markaziy Osiyo xonliklarining davlat va huquq tizimi masalalari tarixshunoslikda turli davrlarda tadqiq etilgan. Sovet davri tadqiqotlarida Buxoro va Qo'qon davlatlaridagi sud-huquq tizimi asosan feodal-teokratik boshqaruv modeli doirasida talqin qilingan bo'lib, qozilar va ulamolar faoliyati ko'pincha ijtimoiy taraqqiyotni cheklovchi omil sifatida baholangan.

Mustaqillik davrida esa ushbu yondashuv qayta ko'rib chiqilib, shariatga asoslangan sud-huquq tizimining jamiyatdagi barqarorlikni ta'minlashdagi roliga xolisroq baho berila boshlandi. Ayniqsa, arxiv manbalarga tayangan tadqiqotlar soni ortib, yorlig' va farmonlar davlat boshqaruvining amaliy mexanizmlarini ochib beruvchi muhim manbalar sifatida qaralmoqda.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda qo'shin muftiysi instituti, uning harbiy boshqaruv bilan bog'liq vakolatlari va qozikalon mansabining ijtimoiy funksiyalari yetarli darajada chuqur tahlil qilinmagan. Ko'p hollarda ushbu mansablar umumiy ta'rif bilan cheklanib, aniq hujjat matnlari asosidagi huquqiy tahlil yetishmaydi.

Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, arxiv yorlig'larini manbashunoslik, tarixiy-huquqiy va qiyosiy tahlil usullari asosida o'rganish orqali Buxoro va Qo'qon xonliklarida mansab tayinlash amaliyotining mohiyatini ilmiy jihatdan ochib berishni maqsad qilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot tarix fanlarida keng qo'llaniladigan **manbashunoslik, tarixiy-huquqiy tahlil, qiyosiy-tarixiy** hamda **institutsional yondashuv** usullariga tayanadi. Asosiy e'tibor arxiv hujjatlarining mazmuniy tahliliga qaratildi. Yorlig' (farmon)lar davlat hokimiyatining huquqiy irodasini ifoda etuvchi rasmiy manbalar sifatida qaralib, ular orqali sud-huquq va diniy-harbiy institutlarning vakolatlari, funksiyalari hamda amaliy faoliyati o'rganildi.

Shuningdek, paleografik va diplomatik tahlil usullari orqali hujjatlarning tashqi belgilari, xat turi, til xususiyatlari va rasmiy uslubi baholandi. Qiyosiy usul yordamida Buxoro amirligi va Qo'qon xonligidagi mansab tayinlash amaliyoti o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar aniqlandi.

MANBALAR TAVSIFI

Tadqiqotning manbaviy asosini quyidagi arxiv hujjatlari tashkil etadi:

1. **O‘zbekiston Milliy arxivi**, I–126 fond, 1-ro‘yxat, 3-yig‘majild, 27-varaq — Buxoro amirligida qozikalon mansabiga tayinlashga oid yorlig‘ (1217 h./1802–1803 m.).
2. **Qo‘qon davlat muzey-qo‘riqxonasi**, DP 638-fond, KP 1271 — qo‘shin muftiysi (muftii askar) lavozimiga tayinlash haqidagi yorlig‘ (1271 h./1859 m.).
3. **Qo‘qon davlat muzey-qo‘riqxonasi**, DP 639-fond, KP 1272 — qozi tayinlashga oid farmon (1279 h./1860 m.).

Ushbu hujjatlar forsiy tilda, nast‘aliq xat turida yozilgan bo‘lib, davlat devonxona amaliyotiga xos uslub va huquqiy terminologiyani o‘zida mujassam etadi. Manbalarning aslligi, saqlanish holati va mazmunan boyligi ularni sud-huquq va boshqaruv tizimini o‘rganishda ishonchli asos sifatida baholash imkonini beradi.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Buxoro amirligida qozikalon instituti

Buxoro amirligida qozikalon mansabi sud-huquq tizimining eng yuqori pog‘onasini tashkil etgan. Qozikalon faqat shariat asosida hukm chiqaruvchi emas, balki jamoat tartibini ta‘minlovchi, ijtimoiy munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi markaziy shaxs hisoblangan. Arxiv yorlig‘ida unga jinoyat ishlarini ko‘rib chiqish, jamoat tadbirlarini nazorat qilish, diniy muassasalar faoliyatini rivojlantirish hamda turli konfessiya va millat vakillarining huquqlarini himoya qilish vakolatlari berilgani bu institutning keng funksiyali ekanini ko‘rsatadi.

Bu holat Buxoro amirligida davlat boshqaruvi shariat me‘yorlari bilan uyg‘un holda amalga oshirilganini va diniy bag‘rikenglik tamoyillari muayyan darajada institutsional shakl kasb etganini anglatadi.

Qo‘qon xonligida qo‘shin muftiysi (muftii askar) instituti

Qo‘qon xonligida qo‘shin muftiysi lavozimining joriy etilishi harbiy boshqaruvda shariat normalarini ta‘minlashga qaratilgan muhim qadam sifatida namoyon bo‘ladi. Muftii askar harbiy tuzilmalarda qabul qilinayotgan qarorlarning fiqhiy asoslarini baholagan, qo‘shin hayotida diniy-axloqiy tartibni saqlashga mas‘ul bo‘lgan.

Yorlig‘da muftii askarning faoliyati axloqiy tozalik, xolislik va tama‘dan xoli bo‘lish talablari bilan chegaralangani diqqatga sazovor. Bu holat Qo‘qon xonligida harbiy-siyosiy qarorlarning qonuniyligiga katta ahamiyat berilganini ko‘rsatadi.

Qo‘qon xonligida qozi tayinlash amaliyoti

Muhammad Xudoyorxon davriga oid farmon qozi institutining ijtimoiy funksiyalarini yanada yaqqol ochib beradi. Qozi faqat sud hukmlarini chiqaruvchi emas, balki aholining turmush tarzini o‘rganuvchi, jamoada axloqiy tartibni ta‘minlovchi shaxs sifatida tasvirlanadi. Farmonda qarorlarning barcha uchun barobar ekani va yangi farmon

chiqmaguncha amal qilishini ta'kidlash orqali huquqiy barqarorlik tamoyili mustahkamlangan.

Arxiv yorlig'larining qiyosiy tahlili: sud-huquq va diniy institutlarning davlat boshqaruvidagi o'rni

Tadqiqot doirasida tahlil qilingan uchta arxiv hujjati XIX asrda Buxoro amirligi va Qo'qon xonligida sud-huquq hamda diniy institutlarning davlat boshqaruv tizimida tutgan o'rnini kompleks ravishda ochib beradi. Ushbu yorlig'lar mazmunan turli mansablarga oid bo'lsa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy jihat — **shariat me'yorlarining davlat hokimiyati orqali institutsionallashuvidir.**

1. Mansablar iyerarxiyasi va institutsional maqom

Buxoro amirligiga oid hujjatda **qozikalon** mansabi sud-huquq tizimining eng yuqori pog'onasi sifatida namoyon bo'ladi. Qozikalon barcha qozilar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi, jinoiy va ijtimoiy ahamiyatga ega ishlar bo'yicha hal qiluvchi vakolatga ega markaziy shaxs hisoblangan. Bu hujjat qozikalon institutining umumdavlat ahamiyatiga ega ekanini ko'rsatadi.

Qo'qon xonligidagi ikkinchi hujjatda esa **qo'shin muftiysi (muftii askar)** mansabi alohida harbiy-diniy institut sifatida shakllangani kuzatiladi. Uning vakolatlari asosan qo'shin hayoti, harbiy qarorlar va safarlar bilan bog'liq bo'lib, bu holat Qo'qon xonligida shariat me'yorlarining harbiy tizimga maxsus institut orqali tatbiq etilganini ko'rsatadi.

Uchinchi hujjat — Qo'qon xonligida **qozi tayinlash** haqidagi farmon esa mahalliy sud-huquq amaliyotiga taalluqli bo'lib, u qozi institutining joylarda ijtimoiy-axloqiy tartibni ta'minlashdagi rolini ochib beradi. Demak, ushbu uch hujjat sud-huquq tizimining **markaziy (qozikalon), maxsus (qo'shin muftiysi) va mahalliy (qozi)** bosqichlarini aks ettiradi.

2. Vakolatlari doirasi va faoliyat yo'nalishi

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Buxoro amirligida qozikalonga berilgan vakolatlari juda keng qamrovli bo'lib, ular sud, ma'muriy va ijtimoiy sohalarni birdek qamrab olgan. Qozikalon nafaqat jinoyat ishlari va nizolarni hal qilgan, balki jamoat tartibi, diniy muassasalar faoliyati va konfessiyalararo munosabatlarga ham mas'ul bo'lgan.

Qo'qon xonligidagi qo'shin muftiysiga oid yorlig'da esa vakolatlari ancha ixtisoslashgan. Muftii askarning asosiy vazifasi harbiy tuzilmalar faoliyatini shariat nuqtayi nazaridan nazorat qilish, qarorlarni fiqhiy asoslar bilan ta'minlashdan iborat bo'lgan. Bu holat Qo'qon xonligida harbiy boshqaruvning mustaqil huquqiy-diniy nazorat mexanizmiga ega ekanini ko'rsatadi.

Qozi tayinlash haqidagi farmonda esa e'tibor asosan aholining turmush tarzi, ijtimoiy muhit va axloqiy holatni inobatga olgan holda qaror qabul qilishga qaratilgan. Bu hujjat

qozilarning faoliyati jamiyat hayoti bilan bevosita bog'langanini, ularning vazifasi faqat sud hukmlari bilan cheklanmaganini ko'rsatadi.

3. Axloqiy-huquqiy mezonlar va shaxsiy mas'uliyat

Uchala hujjatda ham mansab egalarining **axloqiy sifatlariga** alohida e'tibor qaratilgan. Qo'shin muftiysi haqidagi yorlig'da uning har qanday talab va tama'dan xoli bo'lishi, ishga aloqador bo'lmagan so'zlardan saqlanishi qat'iy ta'kidlanadi. Bu holat harbiy sohada adolat va xolislikka bo'lgan talabning yuqoriligini ko'rsatadi.

Qozikalon va qoziga oid hujjatlarda ham adolat, mas'uliyat va ehtiyotkorlik asosiy tamoyil sifatida belgilangan. Ayniqsa, Xudoyorxon farmonida qozi qarorlarining barcha uchun teng va majburiy ekani ta'kidlanishi huquqiy tenglik g'oyasining institutsional ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

4. Davlat hokimiyati va shariat munosabati

Qiyosiy tahlildan kelib chiqib aytish mumkinki, Buxoro amirligida shariat asosidagi sud-huquq tizimi **markazlashgan** xarakterga ega bo'lgan bo'lsa, Qo'qon xonligida u **differensiyalashgan**, ya'ni turli sohalar uchun alohida institutlar orqali amalga oshirilgan. Bu farq har ikki davlatning siyosiy tuzilishi va boshqaruv an'analariidagi o'ziga xosliklarni aks ettiradi.

XULOSA

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, XIX asrda Buxoro amirligi va Qo'qon xonligida sud-huquq va diniy-harbiy institutlar davlat boshqaruvining ajralmas qismi bo'lgan. Qozikalon, qozi va qo'shin muftiysi mansablari orqali shariat me'yorlari davlat siyosati, ijtimoiy hayot va harbiy boshqaruvga tatbiq etilgan.

Arxiv yorlig'lari mazkur institutlarning huquqiy maqomi, vakolatlari va axloqiy mezonlarini aniq belgilab berganini ko'rsatadi. Shu jihatdan, ushbu manbalar Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida huquqiy madaniyat va institutsional boshqaruv an'alarini o'rganishda alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Uchta arxiv hujjati o'zaro qiyosiy tahlil qilinganda, XIX asr Markaziy Osiyo davlatlarida sud-huquq va diniy institutlar davlat hokimiyatining muhim tayanchi bo'lgani yaqqol namoyon bo'ladi. Qozikalon, qo'shin muftiysi va qozi mansablari o'zaro bog'liq holda shariat normalarini jamiyat, davlat va harbiy tizimga tatbiq etishga xizmat qilgan.

Shu jihatdan, ushbu hujjatlar faqat alohida mansab tayinlash dalili emas, balki Buxoro amirligi va Qo'qon xonligidagi **huquqiy tafakkur, davlatchilik an'analari** va **ijtimoiy boshqaruv mexanizmlarini** o'rganish uchun muhim qiyosiy-manbaviy asos hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Arxiv manbalar

1. Ўзбекистон Миллий архиви. И–126 фонд, 1-рўйхат, 3-йиғмажилд, 27-варақ.
2. Бухоро амирлигида қозикалон мансабига тайинлаш тўғрисидаги ёрлиғ (1217 ҳ./1802–1803 м.).
3. Қўқон давлат музей-қўриқхонаси. ДП 638-фонд, КП 1271. Қўқон хонлигида қўшин муфтийси (муфтии аскар) тайинлаш ҳақидаги ёрлиғ (1271 ҳ./1859 м.).
4. Қўқон давлат музей-қўриқхонаси. ДП 639-фонд, КП 1272. Қўқон хонлигида қози тайинлаш тўғрисидаги фармон (1279 ҳ./1860 м.).

II. Manbalar to‘plamlari va hujjatlar nashrlari

4. Бобожонов, И. (тахр.). Марказий Осиё хонликлари ҳужжатлари. — Тошкент: Фан, 2003.

III. Buxoro amirligi tarixi bo‘yicha tadqiqotlar

5. Раҳимов, Н. А. Бухоро амирлигининг давлат тузуми ва бошқаруви (XVIII–XIX асрлар). — Тошкент: Фан, 2006.
6. Хабибуллаев, А. Х. Бухоро амирлигида суд-ҳуқуқ тизими. — Тошкент: Адолат, 2010.
7. Набиев, Р. Н. Бухоро амирлиги тарихидан. — Тошкент: Ўзбекистон, 1997.